

Ruimtelijke communicatie en gedrag

Afstand en nabijheid in relaties

Gerrit Jan Keizer

Eburon
Utrecht 2023

Opgedragen aan alle familieleden, vrienden, bekenden, oud-collega's en mensen met een verstandelijke beperking en chronisch psychiatrische patiënten en hun families, die mij een inkijkje in hun woon-, werk- en leefomstandigheden gegund hebben en in het bijzonder opgedragen aan Nelly, die mij jarenlang in mijn zoektocht naar manifestaties van intermenselijke communicatie over afstand en nabijheid ondersteund heeft en zo aan de uiteindelijke totstandkoming van het boek heeft bijgedragen.

ISBN 978-94-6301-312-3

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht
www.eburon.nl

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

© 2023 G.J. Keizer

Niets uit deze uitgave mag zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur worden vermenigvuldigd of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, noch mag de inhoud van deze uitgave of deze uitgave zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur of uitgever voor onderwijs- of consultatiedoeleinden worden gebruikt. Voor alle kwesties inzake het reproduceren en gebruik van (gedeelten uit) dit auteursrechtelijk beschermde werk wende men zich tot de auteur of uitgever.

Inhoud

Voorwoord	11
Inleiding	13
1. Sociale en maatschappelijke ontwikkelingen	17
1.1. Sociale, financiële, medische, technologische en andere maatschappelijke ontwikkelingen en hun impact op de ervaring van autonome en territoriale controle in de samenleving	17
1.2. Epiloog	25
2. Algemene uitgangspunten	26
2.1. Het privacyregulatie concept van Altman	26
2.2. Systeem- en communicatietheorie	36
2.2.1. Communicatie in relaties	47
2.3. Taal, waarneming, context, communicatie en werkelijkheid	52
2.3.1. Sociaal-culturele aspecten	58
2.3.2. Samenleving en territorialiteit	60
2.3.3. De invloed van religie op (de ervaring van) autonome en territoriale controle	62
3. Omgevingspsychologie	64
3.1. Plaats, tijd en activiteit	64
3.2. Locatie, plaats of plek	66
3.3. Thuis, woning of huis	69
4. Ruimtelijke relatiedefinitie	73
4.1. Uitgangspunten	73
4.2. Ruimtegebruik, context en betekenisverlening	73
4.3. Verbaal ruimtelijke communicatie	75

5. Autonome en territoriale controle, controleverlies en illusie van controle	79
5.1. Autonome controle	82
5.2. Autonome controle, controleverlies en illusie van controle	84
5.3. Afstand (distantie) en nabijheid (intimiteit)	91
6. Non-verbale ruimtelijke communicatie	98
6.1. Lichaamseigen taal of body language	98
6.2. De rol van de zintuigen in de communicatie over gewenste en beleefde afstand en nabijheid (intimiteit) en autonome en territoriale controle	101
6.2.1. De rol van de ogen (visus, zicht) en het gezicht of gelaat in de communicatie over gewenste en beleefde afstand en nabijheid (intimiteit) en autonome en territoriale controle	101
6.3. De rol van de oren (gehoor) in de communicatie over gewenste en beleefde afstand en nabijheid (intimiteit) en autonome en territoriale controle	110
6.4. De rol van de mond en de neus in de communicatie over gewenste en beleefde afstand en nabijheid (intimiteit) en autonome en territoriale controle	112
6.4.1. De rol van de mond (spraak) in de communicatie over gewenste en beleefde afstand en nabijheid (intimiteit) en autonome en territoriale controle	112
6.4.2. De rol van de neus (reuk, geur, VNO) in de communicatie over gewenste en beleefde afstand en nabijheid (intimiteit) en autonome en territoriale controle	113
6.5. De rol van de lichaamstaal en lichaamskenmerken (houding) in de communicatie over de gewenste en bereikte balans van afstand en nabijheid	118
6.6. Display of decorum, de etalage en uiterlijk vertoon	125
6.7. Persoonlijke ruimte, personal space of de 'space bubble'	140
6.8. Territorialiteit en territorium: defensible space	148
6.8.1. Uitgangspunten	148
6.8.2. Territorium en territorialiteit: 'defensible space'	152
6.8.3. Taal, gedrag en territorialiteit:	153

6.8.4.	Territorialiteit en het gezin	155
6.8.5.	De toegang tot je (eigen) woonverblijf, verhuizen en territorialiteit	157
6.8.6.	Straat, erf, wijk, buurt, dorp of stad	161
6.8.7.	Territoriale controle en woonrecht	164
6.8.8.	Criminaliteit en territorialiteit	165
6.8.9.	Territorialiteit en werk	168
6.8.10.	Territorialiteit, overbevolking en crowding	168
6.8.11.	De overheid en territorialiteit	169
6.8.12.	Geestelijke gezondheidszorg en territorialiteit	171
6.8.13.	Territorialiteit en religie	173
6.8.14.	Overige aspecten van territorialiteit en territoriale controle	174
6.8.15.	Tot slot	180
6.9.	Markering en persoonsgebonden voorwerpen	180
6.10.	Display en territoriaal gedrag bij dieren	189
7. Ontwikkelingspsychologische aspecten van ruimtelijke relatiedefinitie		196
7.1.	Baby's, peuters, kleuters en basisschoolkinderen	196
7.2.	Pubertijd	203
7.3.	Adolescentie	205
8. De gevolgen van de Coronapandemie en de MeToo affaires voor de gewenste en bereikte ervaring van autonome en territoriale controle over zichzelf en significante anderen en zijn weerslag op de inrichting van de maatschappij		207
8.1.	De Coronapandemie	207
8.2.	De MeToo affaires	213
9. Ruimtelijke relatiedefinitie-aspecten van psychopathologie, verslaving en dementie		217
9.1.	Schizofrenie	217
9.2.	Psychose	219
9.3.	Depressie, bipolaire en borderline persoonlijkheidsstoornissen en overige psychopathologie	221

9.3.1.	Depressie	221
9.3.2.	Bipolaire en borderline stoornis	222
9.3.3.	Autisme	222
9.3.4.	Incest, anorexia en boulimia	224
9.3.5.	Angst- en dwangstoornis of obsessieve-compulsieve stoornis, trauma's, fobieën en PTSS	225
9.3.6.	ADHD	227
9.3.7.	Gilles de la Tourette	227
9.3.8.	Verslaving	228
9.3.9.	Dementie	228
10. Stroomtherapie, persoonlijke ruimte en territorialiteit		230
10.1.	Diagnostiek met autonome en territoriale controle als referentiekader en uitgangspunt	230
10.2.	Therapeutische interventies	233
11. Gezinstherapie bij mensen met niet-aangeboren hersenletsel en hun familie		237
11.1.	Het gezin als sociaal systeem	237
11.2.	Balansen in gezinsrelaties	243
11.3.	Interventies en strategieën	247
12. Gebouwde omgeving en ruimtegebruik in de residentiële geestelijke gezondheidszorg		250
12.1.	Ruimtelijke relatiedefinitie	250
12.2.	Ruimtegebruik en territorium	250
12.3.	Gebouw en territorialiteit	252
12.4.	Gebouwen in de geestelijke gezondheidszorg	253
12.5.	Het gebouw als beïnvloedingsstrategie	254
12.6.	Gebouw en betekenisverlening	255
12.7.	Gebouw en oriëntatie	255
12.8.	Sick building syndroom	256
12.9.	Wonen als verondersteld therapeuticum en als paradox: 'In een bed kan je niet wonen.'	256

13. De invloed van de gebouwde omgeving op (woon)gedrag van psychiatrische cliënten	259
13.1. Inleiding	259
13.2. Ruimtegebruik en territorium	259
13.3. Gebouwde omgevingen	260
13.4. Wonen en woongedrag	262
13.5. Woonwensen en -behoeften	263
13.6. Samenvatting	267
14. Veilige plekken	268
15. Literatuur	271
15.1. Publicaties van de auteur	271
15.2. Oorspronkelijke en recente bronnen en literatuur	271
Over de auteur	279

Voorwoord

Ruim anderhalf jaar geleden is het onderwerp van dit boek in verband met de Coronacrisis of COVID-pandemie zo actueel gebleken dat besloten werd om het oorspronkelijke manuscript zodanig te bewerken en te actualiseren, dat dit boek alsnog kan worden uitgegeven.

Het boek had eigenlijk in 1993 moeten verschijnen, ware het niet dat ik inmiddels de geestelijke gezondheidszorg had verlaten en me volledig op mijn werkzaamheden als mycoloog en bosecoloog was gaan richten. Overigens vond in 'Het Palet van de Psychologie' (Rigter, 1996) met mijn instemming een voorpublicatie plaats van enkele gedeeltes uit dit boek.

Inmiddels zijn sinds de aanvang van de Covid-pandemie meer dan 1.000 dagen verstreken en zijn de door de overheid getroffen maatregelen om verspreiding van het virus te voorkomen ingetrokken. Hoewel het dossier over de MeToo-affaires en (seksueel) grensoverschrijdend gedrag nog lang niet gesloten is en zich steeds weer nieuwe slachtoffers melden, is nu toch het moment gekomen om de verdere actualisering van de inhoud van het boek per maart 2023 te beëindigen.

Omwille van de leesbaarheid is afgezien van het voortdurend verwijzen naar de oorspronkelijke referentieliteratuur die in de literatuurlijst is opgenomen. Alleen wanneer letterlijk wordt geciteerd, of het de introductie van originele concepten of het samenvattingen van werk van anderen van een zekere omvang betreft, wordt tussen haakjes naar de auteur en de referentieliteratuur verwezen.

Om de leesbaarheid en samenhang in de oorspronkelijke teksten te bewaren, is ervoor gekozen om de hoofdstukken 10, 11 en 13 in een minimaal aangepaste versie op te nemen, waardoor enige overlap met de informatie uit andere hoofdstukken optreedt.

Als uitgangspunt is voor publicaties gekozen die in de periode 1988 tot en met 1996 in tijdschriften en in boeken (onder redactie) van andere auteurs zijn verschenen. Een en ander wordt aangevuld met recente informatie over de effecten die het Coronavirus en de MeToo affaire, de toeslagenaffaire, de recent aan het licht gekomen gevallen van kindermishandeling en seksueel misbruik en het grensoverschrijdende gedrag en het machtsmisbruik van geestelijken, tv-coryfeeën en politici op de ervaring van extreem autonoom en territoriaal controleverlies bij de slachtoffers heeft gehad.

In verband met de uitzichtloosheid van de door Rusland in februari 2022 gestarte oorlog in Oekraïne en de aanhoudende desastreuze gevolgen voor de Oekraïense bevolking worden de oorlog en de door de bezetter geïmplementeerde russificatie en kinderdeportaties buiten beschouwing gelaten. Hoewel de inhoud van het boek op zich nog steeds relevant en actueel is, krijgt het daarmee het karakter van een persoonlijke nalatenschap in de vorm van een publicatie in historisch perspectief of retrospectief.

Inleiding

In de zeventiger, tachtiger en in het bijzonder de negentiger jaren van de vorige eeuw ontstond wetenschappelijk en populair wetenschappelijk toenemend belangstelling voor de bio-fysiologische en neuropsychologische basis van ons gedrag en voor de ecologische systeemtheorie. Met name waar het de communicatie via lichaamstaal en uiterlijk vertoon door het gebruik en de beleving van persoonlijke ruimte en via territorialiteit bij mensen (humane ethologie: Eibl-Eibesfeldt, 1996; 2007), bij huisdieren, vogels, zoogdieren en primaten (Lorentz, 1971; 1974; 1989; Tinbergen, 1968; 1971; 1976; Noske, 1988; Craighead George (1987) en de primatologen Goodall, De Waal en Van Hooff) betreft, nam ook bij hulpverleners de belangstelling toe. In populaire week- en maandbladen en in natuurtijdschriften verschenen artikelen en foto's met veelzeggende titels en bijschriften als: 'Ongelooflijk dat ons gedrag voor een groot deel bepaald wordt door één enkele factor' (Lampo in Flair, 1993) en 'Zeg het met klikjes, luchtjes of een dansje' (Noske in Grasduinen, 1993).

Ook in de Nederlandstalige vakliteratuur voor gedragswetenschappers en verpleegkundigen werkzaam in de psychiatrie en de zorg voor mensen met een verstandelijke beperking verschenen in dezelfde periode boeken (Bakker & Bakker-Rabdau, 1984) en artikelen over persoonlijke ruimte (Stillman, 1980; Keizer, 1991a) en territorium (Stillman, 1980; Van der Gaag & Kuipers, 1990; Keizer, 1991a; Keizer, 1991c; Themanummer Klik, 1993; Kuipers, 1993). Opvallend is overigens hoe weinig consistent de meeste auteurs begrippen als lichaamseigen taal of body language, uiterlijk vertoon of display, persoonlijke ruimte en territorium gebruikten, hoe deze begrippen door elkaar werden gehaald of gedeeltelijk synoniem werden verondersteld, op grond waarvan soms zelfs verkeerde conclusies werden getrokken. Een in het tijdschrift Systeemtherapie verschenen artikel (Keizer, 1991b) over het gebruik van de proxemica concepten persoonlijke ruimte en territorialiteit in de systeem- en gezinstherapie verdiende zelfs een eervolle vermelding.

Literatuur, onderzoek en praktijkervaringen op het gebied van de sociale, klinische, ontwikkelings- en waarnemingspsychologie, de sociale, klinische en biologische psychiatrie, de humane ethologie, primatologie en gedrags-

biologie, de culturele antropologie, de omgevingssociologie en de ecologie van het wonen, de ecologische psychologie, de ecologische gezins- of systeemtherapie en de communicatietheorie, de proxemica (Altman, 1975; Keizer, 1988), de bouwkunde, de omgevingstechnologie en de architectuur werden in de loop der jaren op pragmatisch eclectische wijze bijeengebracht. Zij worden in het voor u liggende boek over ruimtelijke omgeving, communicatie en gedrag, oftewel over ruimtelijke relatiedefinitie geïntegreerd: een boek over hoe mensen afstand en nabijheid in relaties regelen, over hoe ze zichzelf, toevoegingen aan zichzelf, zichzelf in de ruimte en de ruimte op zichzelf daarbij of daarvoor gebruiken, beleven en van betekenis voorzien om (de illusie van) controle over zichzelf, anderen en hun omgeving te ervaren en bewaren.

In het eerste gedeelte van het boek zal worden ingegaan op:

- Systeem- en communicatietheorie en het privacy regulatie concept van Altman,
- Aspecten van de omgevingspsychologie,
- Ruimtelijke relatiedefinitie of hoe ruimte en ruimtes worden gebruikt om over gewenste en ervaren afstand en nabijheid in relaties te communiceren,
- Aspecten van autonome en territoriale controle en van een illusie van controle,
- Verbale en non-verbale ruimtelijke communicatie, lichaamstaal en de rol van de zintuigen in de communicatie over gewenste en beleefde afstand en nabijheid en autonome en territoriale controle,
- Display of uiterlijk vertoon bij mens en dier, de persoonlijke ruimte (space bubble) of personal space en territorialiteit (defensible space) en territoriaal gedrag.

In het tweede gedeelte van het boek zal in afzonderlijke hoofdstukken aandacht worden besteed aan:

- De gevolgen van de Coronapandemie en de MeToo affaires op de relaties tussen mensen onderling, hun contacten met de overheid en de weerslag op de omgangsvormen in de maatschappij,
- Ruimtelijke relatiedefinitie en psychopathologie,
- Systeemtherapeutische toepassingen,

- Gezinstherapie bij mensen met niet-aangeboren hersenletsel en hun familie,
- Woontheorieën, woonfilosofieën, woongedrag en woonwensen van langdurig in residentiële instellingen voor geestelijke gezondheidszorg opgenomen psychiatrische patiënten en van mensen met een verstandelijke beperking
- En woonprojecten met empowerment van de bewoner als uitgangspunt.

Als bijlage is hoofdstuk 14 over Veilige plekken opgenomen.

Het door de auteur ontwikkelde concept van ruimtelijke relatiedefinitie (Keizer, 1988a) werd voor het eerst in het door de Technische Universiteit Eindhoven uitgegeven tijdschrift OOG (Onderzoek Omgeving en Gedrag) gepubliceerd. Vanaf 1991 volgde een reeks van artikelen (Keizer, 1991a; 1991b; 1991c) waarin het concept verder werd uitgewerkt en toepassingen in de geestelijke gezondheidszorg werden geïntroduceerd. Daarnaast verscheen een hoofdstuk in De Vos & Eilander (1994b) waarin de toepassing van het High Expressed Emotion-concept en van het concept van ruimtelijke relatiedefinitie (autonome en territoriale controle) in de behandeling van mensen met niet-aangeboren hersenletsel en hun familie werd geëxpliciteerd.

Waar mogelijk worden aan de vroegere beroepspraktijk van de auteur ontleende ervaringen in de vorm van casuïstiek geïllustreerd. De behandelde onderwerpen zijn, naast op gebeurtenissen van een recentere datum, grotendeels op eerdere publicaties van de auteur in tijdschriften en boeken gebaseerd (Keizer, 1988a; 1991a; 1991b; 1991c; 1993; 1994a; 1994b; 1996a, 1996b; 1996c). Een belangrijk deel van de casuïstiek speelt zich af aan het einde van de zeventiger en het begin van de tachtiger jaren van de vorige eeuw, toen er nog weinig psychofarmaca beschikbaar waren.

Als afronding van het sociowonenonderzoek (Keizer, 1988a) verscheen enkele jaren later een uitgebreid artikel in het Engels getiteld ‘The restrictive character of single-family housing as socio-housing for chronic psychiatric patients’ in *The Netherlands Journal of Housing and the Built Environment* (Keizer, 1991a).

De auteur hield diverse voordrachten (Keizer, 1990a; 1992; 1993; 1994a; 1996a) en leverde een bijdrage aan de hoofdstukken *Systeemtheorie en Omgevingspsychologie in Het palet van de psychologie* (Rigter, 1996). In

1996 verscheen een interview met de auteur in het Tijdschrift voor Sociaal Pedagogische Hulpverlening (Rigter & Keizer, 1996).

Voor informatie over de synthese van privacy-regulatie (Altman, 1975) en systeem- en communicatietheorie (Watzlawick, et al., 1970) en het concept van ruimtelijke communicatie (Keizer, 1988b), vindt in enkele hoofdstukken een verwijzing naar de hoofdstukken 2, 4 en 5 plaats.

In hoofdstuk 1 werden de voor het boek relevante ontwikkelingen en fenomenen tot begin 2023 verwerkt.

Om niet te veel op later in het boek uitgebreid behandelde onderwerpen vooruit te lopen, wordt de lezer in de inleidende hoofdstukken soms naar latere hoofdstukken verwezen.

Het boek sluit af met een bijlage over de kenmerken van veilige plekken en een literatuurlijst.

Opmerking. Het is mogelijk om de hoofdstukken 10, 11 en 13 zonder voorkennis van hetgeen in hoofdstuk 2 behandeld wordt te lezen.

1.

Sociale en maatschappelijke ontwikkelingen

1.1. Sociale, financiële, medische, technologische en andere maatschappelijke ontwikkelingen en hun impact op de ervaring van autonome en territoriale controle in de samenleving

Door de verregaande digitalisering van de huidige informatiemaatschappij is de samenleving inmiddels zodanig veranderd, dat de tekst nogal eens aan het gebruik van eigentijdse, overwegend Engelstalige terminologie moest worden aangepast.

Overigens is het opzienbarend om te zien, hoe met de introductie van destijds niet voorhanden zijnde technologische en IT-communicatiemiddelen en manieren van met en over elkaar en los van anderen communiceren als:

IT, iPhone en computers: internetprovider, microsoft, Google, Bing, zoekgedrag, profiling, targeting, algoritme, reclametracking, GSM, 5G netwerk, smart technologie, download, mobieltje, KPN en KPN mobiel, Ben, Bel Smpel sim only, Youphone, ringtone, pingen, Tele2, T-mobile, e-mail, SMS-en, (whats)appen, appstore en Twitter (tweet, retweet), reclametracking, digitale film en fotografie, Mp3-speler, airpod, dab+, de smartphone, Amac refurbished en iPad met filmcamera (selfie), de laptop (flexplek op het werk) en de tablet, e-help, note book, digibord, blue tooth, 3D-printer, USB-stick, smartwatch, pager, tracker, webcam, beamer, internetaccount, Virtual of Augmented Reality, virusscanner, fire wall, ethisch hacken, googelen, Wikipedia, encryptie, domeinnaam, reboot, de cloud, wifi, tracking kind met smartwatch, portal, online tool, e-reader, e-book, flatscreen tv, en de

Social media: digitale hygiëne, chatten, chatroom, chatbot, chillen, hashtack, Snapchat, TikTok, Telegram groep, MSN, superspreaders van informatie, tv-format, online digitaal fotoalbum, Google Foto's (Picasa), volgers, blog, blogger, life blog, vlogger, haatvlogger, juice kanaal, wappie, vibe, feed, getagd, een post gaat viral, hype, smiley, likes, geliked of

gedeeld, gelinked, framen, dishen, bashen, roast, trial by media, emoticon of emoji, facetimen, streamen, livestream, streamingsdiensten, scrollen, skypen, me time, miles high club, spraakcomputer voor blinden met braille toetsenbord, comfort zone, debunken, Dumpert.nl en death fluencer

ingeburgerd zijn geraakt en na verloop van tijd als woord van het jaar ('prikspijt') in de Dikke Van Dale werden opgenomen.

De belangrijkste verandering in de verbale en non-verbale communicatie over afstand en nabijheid van mensen vond plaats met de introductie van de smartphone, die overal toegang tot internet verschaftte. Naarmate de mogelijkheden toenamen om zonder fysiek contact met anderen via de smartphone te communiceren, werd meer aandacht besteed aan wat op het beeldscherm getoond wordt, dan aan de interactie met en tussen andere deelnemers aan de samenleving.

Anders gezegd. Wanneer iedereen zonder 'life' oogcontact in zijn eigen 'space bubble' verblijft, is men zodanig in zichzelf gekeerd, dat het gebrek aan interactie tot vergroting van de fysieke en beleefde of symbolische afstand tussen mensen leidt, die alleen nog beeldbellen en op hun mobiele telefoon foto's en filmpjes delen: Niet meer buiten spelen, maar in een virtuele werkelijkheid.

Als gevolg van de verregaande digitalisering komen niet-digivaardige ouderen, mensen met een verstandelijke beperking en laagopgeleide volwassenen steeds vaker in de problemen, omdat zelfs de overheid ervan uitgaat, dat men over een laptop of tablet en/of een mobiele telefoon beschikt en daar ook mee om weet te gaan. Er bestaat zowel voor ouderen, als voor kinderen en jongeren, een impliciete dwang (groepsdruk) om zich wat betreft het gebruik van internet en de mobiele telefoon aan de meerderheid te conformeren. Hoe extreem afhankelijk men van Facebook, Instagram en Twitter is geworden, werd duidelijk toen de social media bij een megastoring uitvielen met ontredde en paniek bij intensieve gebruikers als gevolg. Verder neemt door de opkomst en beschikbaarheid van social media (selfie) rampentoeerisme bij verkeersongelukken, rellen en overstromingen enorm toe.

Daarnaast heeft er een enorme ontwikkeling plaatsgevonden op het gebied van: